

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

**за темами 2-3: «Виникнення та розвиток державності та права на
Стародавньому Сході.»**

081 Право (правозастосування)

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 _№ 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор Кириченко В. Є.
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Головка Б. Г.
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Зайцев Л. О.

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного та європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор Гавриленко О.А.
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Логвиненко І.А.

План лекції

I. Держави Стародавнього Сходу.

II. Стародавній Єгипет.

2.1. Створення держави.

2.2. Державний лад.

III. Право Стародавнього Єгипту.

3.1. Джерела права.

3.2. Право власності.

3.3. Родинне право.

3.4. Злочин і покарання.

3.5. Спадкове право.

3.6. Процес.

IV. Стародавній Вавилон.

4. 1. Утворення держави.

4. 2. Суспільний устрій.

4. 3. Державний устрій.

4.4. Судова система.

V. Право Стародавнього Вавилону.

5.1. Джерела права.

5.2. Правове становище населення за Законами царя Хаммурапі.

5.3. Регулювання майнових відносин за Законами Хаммурапі.

5.4. Злочини і покарання за Законами Хаммурапі.

Рекомендована література:

Основна:

1. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ін Юре, 2003.
2. Історія держави і права зарубіжних країн / Під ред. Л. М. Мймескулова. – Х, 2011.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. Гончаренка В.Г. - К., 1998.- Т. 1 і 2.

Додаткова:

1. Макаруч В. С. Загальна історія держави та права зарубіжних країн. – К.: Ін Юре, 2001. – 624 с.
2. Рубаник В. Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн. – Х.: Одиссей, 2003. – 386 с.
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - Київ, 2002.
4. Тищик Б.Н. Історія держави і права країн Стародавнього світу. В 2 т. - Львів, 1999.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. ООН // <http://www.un.org/ru/>.
2. Internet Modern History Sourcebook // <http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.asp>.
3. Електронна бібліотека підручників // <http://www.info-library.com.ua/>.
4. "Історія на Vuzlib.net" // <http://www.history.vuzlib.org/>.

Текст лекції

I. Держави Стародавнього Сходу

Поняття «Стародавній світ» хронологічно охоплює історію від приблизно 5 тисячоліття до н.е. і до 1 століття н.е. Часові рамки тут не дуже суворі і можуть варіюватися з кожною окремою державою. За змістом поняття «Стародавній світ» охоплює Стародавній Єгипет, Вавилон, Індію, Китай, Хетську державу, Ассирію, а також Стародавню Грецію, Карфаген та ін. Країни Стародавнього світу різняться за віком. Якщо Єгипет, Вавилон, Індія, Китай починають свою історію на рубежі 5-4 тисячоліття до н.е., то Стародавня Греція, Стародавній Рим почнуть свою історію на дві тисячі років пізніше. Але не тільки вік розділяє країни Стародавнього світу. Вони поділяються за типом своєї історії на дві великі групи: країни Стародавнього Сходу та країни Античного світу. Порівняння цих двох типів історії (ми називаємо їх також умовно «азійським» та «античним») та типів держави і права, що склалися на їх основі, є надзвичайно повчальним. Східний тип характеризується наявністю монархічного («деспотичного») ладу, основою якого є централізоване господарство і державна власність на землю. Керівником і власником виробництва тут виступає держава. Тиск держави на суспільство тут настільки великий, що суспільство як інститут майже повністю зникає, «удержавлюється». Особливо яскраво ці риси виявляються у Вавилоні під час правління третьої династії Ура, Єгипті та Китаї. Населення тут перетворюється на подібну мурашиного співтовариства, в якому особистість цілком зникає. Зовсім іншу картину являє собою світ Середземномор'я. В історії він отримав назву «античного», тобто в перекладі з латині – «стародавнього», що є не зовсім слушним. Річ у тім, що в епоху Відродження, коли відбувався процес становлення історичної науки, першою стародавньою історією, яку відкрили європейські історики, була історія Греції та Риму. Історики, які писали на латині, назвали її античною (anticus – стародавній). Далі вчені знайшли набагато більш стародавню, тобто набагато більш «античну», історію Єгипту, Вавилону, Ассирії, Індії, Китаю, але бренд «античність» вже приріс до світу Греції та Риму і за ним

закріпився. Особливістю античного типу історії є більш вільне суспільство і вільна економічна та політична особистість. Тут немає необхідності у державному управлінні господарством, швидко формуються приватне володіння та приватна власність, немає необхідності у великому бюрократичному апараті, органи влади формуються власне суспільством, особистість є історично активною, державний лад – республіканським. Ось чому в історії Стародавнього світу ми виділяємо Стародавній Схід та Античність. Ще раз застережимо, що притаманні старосхідній (азійській) державі та суспільству риси можна зустріти далеко від Сходу, наприклад, доколумбовій Америці (Стародавнє Перу).

Рабовласництво та «рабовласницький лад» у Стародавньому світі

Для того щоб вірно склалася уява про державно-політичну історію Стародавнього світу, необхідно спеціально зупинитися на феномені рабства. Дуже часто в літературі (особливо це було характерно для марксистської літератури) наявність рабства у Стародавньому світі розумілась як «рабовласницький лад». Звідси – термін «рабовласницька держава». При цьому посиляються на той наглядний факт, що раби були, але ідуть від відповіді на запитання: що таке «лад»? Не кожний соціальний інститут є «ладотворчим» або державотворчим чинником. «Ладотворчими» чинниками є такі, які породжують державу, домінують, переважають у соціальному житті, визначають якісні характеристики держави, які відтворюються всією системою її внутрішніх відносин, перш за все виробничими.

Ці системотворчі чинники визначають не тільки характер відносин між людьми, а й основні риси державності. Такими системотворчими чинниками можуть бути природні умови (клімат, ландшафт), що відіграють особливо велику роль за слабких технологій, історичні особливості (щільність заселення регіону, наявність сусідніх народів, характер відносин з сусідами), соціальні (наявність общини) та духовні (характер релігійної ідеології) чинники. Вони утворюють систему, ієрархію. Одні з них є первинними, наприклад, клімат, ландшафт, наявність природних комунікацій, а другі – вторинними: характер виробництва, що залежить від клімату і ландшафту, а також спосіб управління суспільством,

який у свою чергу залежить від характеру виробництва (способу здобуття засобів для існування). Особливо наочно це видно на прикладі так званих «річних цивілізацій». Необхідність оволодіння долинами рік з їх періодичними розливами, будівництва водоймищ, дамб, каналів, підтримання всього іригаційного господарства, розподіл води для полів – все це потребує об'єднання праці багатьох тисяч людей, централізованого управління цілим суспільством. На цій основі виникають так звані «східні» (азійські) деспотії.

Сакралізований характер Стародавнього суспільства перетворює правителів таких держав на живих богів або напівбогів. Сакралізація всього оточуючого світу породжує особливу інфраструктуру – багаточисельний шар священнослужителів, жерців, магів з розвиненим храмовим господарством. Храми взагалі виступають найбільш стародавніми центрами організації суспільства, в тому числі його владної організації.

На якомусь історичному рубежі влада не без конфліктів переходить до «світських» центрів. Відголоски цього процесу відбилися у стародавніх богоборчих легендах про Прометея, Амірані, Гільгамеша, Сосруко, Артавазда. Перелічені герої могутні та войовничі. Вони не коряться богам, зневажають стародавні священні установлення, ображають богів і за це караються. Прометея приковують до скелі, Амірані накривають горою Казбек, те ж саме роблять з Артаваздом та Сосруко. Характерно, що виконавцями відплати богів усіх цих легендах виступають ковалі-маги, представники стародавньої жрецької влади. Ці міфи є відгомонами тієї дійсної боротьби, яка відбувалася між старою сакральною владою та владою ново-військово-політичною.

Величезне значення мають рівень матеріальної культури, рівень технологій. Зрозуміло, чому на просторах засушливих степів Азії склалися кочове господарство та кочова держава, для якої родова ланка стала найбільш зручним структурним елементом, а міська цивілізація – далекою. Для землеробських народів були природними осілий спосіб життя та швидке зростання міст. У районах, що були щільно населені різними етносами, неминучі контакти між ними, дуже часто – конфліктні, войовничі. Це породжує сильну

військову функцію, яка є каталізатором багатьох соціальних процесів. Останні вели до формування військово-політичної влади в особі військового вождя та його дружини, визначали своєрідний «поділ праці» між воїнами-професіоналами та іншим населенням. Військова влада зливається зі старими родовими інститутами (старійшини, маги, жерці, «священні царі»), формуються нові владні військово-політичні інститути.

Чи була системотворчим чинником наявність рабів? Чи було рабовласництво, скажімо, чинником, що визначив появу державності та її форм? В усіх суспільствах держава спочатку автоматично сприймає попередні структури родового ладу. Держава не винаходиться. Спочатку вона сприймає те, що було: було плем'я – от вам Народні збори, була рада старійшин племені – от вам Сенат (Ареопаг, Герусія), був вождь племені – тепер це Цар. Спочатку він, як і вождь племені, обирається Народом, доки не затвердиться принцип спадкоємності. В Афінах ця система існувала до реформ Клісфена, в Римі – аж до кінця республіки. Виникнення державності та її форм не залежить від наявності або відсутності рабів. Якби в Єгипті, Вавилоні, Індії, Хеттській державі не було жодного раба, характер держави анітрошки не змінився б. У цих державах вектор влади пролягає не між владою та рабами, а між владою та общиною. Ось чому доречніше було б назвати такі держави стародавніми аграрними (аграрно-общинними) деспотіями.

Бренди «східна деспотія» та «азійський спосіб виробництва» є умовними. Ідеальна аграрна деспотія знаходилася в доколумбовій Америці, це Імперія інків – стародавній прообраз соціалістичної держави. Навіть у тих суспільствах, де рабів було багато (Рим кінця республіки та періоду імперії, Афіни), вони не були основою виробництва. Масове рабовласництво не було продуктом внутрішніх соціальних відносин. «Своє» рабство було заборонене у Вавилоні в 1792 р. до н.е. царем Хаммурапі, в Афінах це зробив Солон у 594 р. до н.е., а в Римі – Петелій у 326 р. до н.е. В Індії інститут рабовласництва досить «розмитий». Артхашастра зазначає, що «арій не може бути рабом». Між тим поняття «арій» охоплює всі чотири варни: брахманів, кшатріїв, вайш'їв та шудр. Найменування

раба «даса» означає «чужинець» (Артхашастра). В Спарті ілоти скоріше походять на державних кріпаків, ніж на рабів. Та обставина, що в Римі було багато рабів, пояснялося не «способом виробництва», а тим, що Рим був оточений рихлою в державно-політичному відношенні та щільно населеною периферією, з якої в перебігу війн можна було черпати величезну кількість полонених. З падінням військової моці Рима зник і «рабовласницький спосіб виробництва». Це аж ніяк не виключає того, що наявність рабовласництва в державах античного світу була яскравою рисою їх соціально-правового ладу, але це була їх специфіка, а не загальний закон історії.¹

Східна деспотія та антична держава: порівняльна характеристика

Якщо поглянути на всесвітню історію «з висоти пташиного польоту», то ми чітко виявимо у цьому океані дві основні потужні течії. Умовно назовемо їх «азійським» та «античним» типами історії; умовно тому, що схожі типи суспільств зустрічаються і в інших регіонах світу, але тут вони представлені найбільш яскраво. Давньогрецький філософ Протагор висказав «максиму»: «Людина – міра всіх речей». Спробуємо за допомогою цієї формули, тобто через людину, уявити різницю між названими типами історії та державності. Ось стародавня столиця Єгипту Мемфіс. Містом рухається урочиста процесія. Це явлення фараона народу. На золоченій колісниці — фараон, за ним чисельна світа: варта, вельможі, міністри, знать. Не сміючи глянути на лик живого божества, народ із криками падає лицем на землю. Лише деякі сміливці, бажаючи продемонструвати владиці свій захват та відданість, кидаються під копита його коней, під колеса його колісниці. Якщо їм пощастить залишитись живими, вони отримають нагороду – золоту монету. Як бачимо, це спортсмени-професіонали: знайомими провулками вони обганяють процесію та ще і ще раз кидаються під колісницю фараона, аби ще раз отримати бажану нагороду. Римський Сцевола так би не вчинив, - для цього він занадто громадянин!

---

¹ Про проблеми рабовласницького ладу див.: Проблемы истории докапиталистических обществ. — М., 1968.

Красномовну картину знаходимо в знаменитому «Пророцтві Неферті». Рано вранці міністри та вельможі за заведеним звичаєм вітали свого владика Царя Верхнього та Нижнього Єгипту – Снофру («Хай буде він живий, неушкоджений та здоровий!»), «лежачі на животах своїх». Після цього Снофру знову покликав їх до себе. Літописець оповідає: «І їх негайно привели. І лежали вони знову на своїх животах перед його величністю, нехай буде він живий, неушкоджений та здоровий!»... І хід фараона, і піддані, що кидалися під його колеса, і міністри, що лежали перед владикою «на животах своїх», - все це малює нам тип «азійської» держави та породжений ним тип «азійської» людини.

Зовсім іншу картину ми побачимо в «античному» типі суспільства. Ані афінянину, ані римлянину не спаде на думку кидатися на коліна перед ними ж обраним архонтом або консулом. Навпаки, в Афінах занадто амбіційний архонт чи стратег буде рішенням народних зборів вигнаний з країни на 10 років, а в Римі часів Республіки – страчений. Однак і в Єгипті, і в Афінах, і в Римі людський «матеріал» однаковий і взагалі однаковий рівень матеріальної культури. Які ж причини такої різниці між «Сходом» та «Заходом»? Відповідь на це запитання й складає одне із завдань історії держави і права. (Адже ми самі тривалий час були «азійськими» і в чомусь досі ними залишаємося.)

На державотворчі процеси впливає багато чинників. Тут і «ландшафт, що годує» (Л.Гумільов), і клімат, і географічні умови, і кількість населення, і характер релігії, і сусідство інших народів, і характер природних комунікацій, і багато іншого. Залежно від переваги тих чи інших чинників загальні закони державотворчості призводять до різних результатів – форм держави.

Найбільш стародавні великі держави виникають у районах так званих «річних цивілізацій». Це Єгипет у долині Ніла, Вавилон у міжріччі Тигра та Єфрата, Індія в басейні Інда та Ганга, Китай в долинах Янцзи та Хуанхе. Всі ці держави отримали назву «східні деспотії», а господарський порядок, що в них склався, - «азійським способом виробництва». Вірніше було б назвати їх стародавніми аграрними деспотіями, оскільки подібного роду держави існували і в інших частинах світу. Класичний приклад – Імперія інків (Тауантинсую) в

доколумбовій Америці в районі теперішніх Перу та Болівії (довжина досягла більше 5 тис. кілометрів, кількість населення – до 15 млн людей). Називаючи ці держави деспотіями, не слід надавати цьому терміну сучасного негативного значення. Назва походить від давньогрецького «деспот», «деспойна» - «господар», «господарка», та означала, що державна влада тут очолюється одним верховним правителем – фараоном, царем, імператором, верховним інкою і под. Всі ці держави – монархії.

Між тим, якщо ми подивимося на світ Середземномор'я (античний світ), то побачимо, що більшість тутешніх стародавніх держав – республіки (в Стародавній Греції Арістотель налічував їх 158). Для особи, що вивчає історію держави, пізнавальним є вияснення того, чому в одних суспільствах склалися «деспотії», а в інших – «республіки». Представники так званого «географічного матеріалізму» (Монтеск'є) вважали, що вся справа у кліматі: занадто жаркий клімат південного поясу привертав жителів до лінощів і тому викликав необхідність у жорстких формах управління (до такого ж результату, на їх думку, приводив і занадто суворий, холодний клімат Півночі, де проживали «варварські» народи: скандинави, германці, слов'яни та ін.); а м'який та сприятливий клімат Середземномор'я привертав жителів до більшої активності, і тому тут склалися помірні, республіканські форми правління.

Раціональним зерном у цих наївних судженнях є визнання зв'язків між географічним середовищем та формами соціальної організації. Але ці зв'язки були не прямими, а опосередкованими господарським порядком. У цьому відношенні правий був середньовіковий арабський вчений Ібн Хальдун, який у своїх «Пролегоменах» писав: «Знай, що покоління живуть в умовах, які визначаються тим, як люди здобувають засоби для життя». Умови виробництва в районах річних цивілізацій (ширше – іригаційних) потребували централізації управління господарством, а це в свою чергу автоматично призводило до політичної централізації. Такий порядок тут зберігався тисячоліттями і не міг бути іншим, доки людина напряду залежала від сил природи.

Що стосується античних республік (Афіни, Спарта, Рим), то тут не було потреби в централізованому, державному управлінні господарськими процесами, державна власність не отримала значного розвитку, громадянське суспільство виявилось економічно незалежним від політичної влади і тому підкорило її собі.

При всьому цьому дуже важливо мати на увазі, що не тільки господарські (спосіб виробництва) процеси здатні викликати централізацію влади. Будь-яка сильна державна функція (військова, необхідність придушити соціальний розбрат у суспільстві) може викликати тимчасові чи тривалі рецидиви диктаторських форм правління. Це правило є слушним і для стародавніх часів, і для сучасності.

II. Стародавній Єгипет

2.1. Створення держави.

Про Єгипет слушно говорили: «Єгипет – дарунок Нілу». Єгиптяни розуміли це й поклонялися Нілу, співали: «Слава тобі, Ніл, що виходить з землі, що йде, аби Єгипет оживити, що зрошує поля, що був створений Ра, аби усіх тварин оживити». Предки єгиптян колись жили в комфортних умовах там, де нині пустеля Сахара. Там були волога, багата рослинність, тваринний світ. Але сувора природа (а почасти і самі люди!) перетворили квітучу країну на пустелю і змусила людей пригорнутися до Нілу.

Щоб отримати дарунки Нілу, була потрібна праця багатьох тисяч людей. Це диктувало необхідність створення держави, а надалі зумовило її характер. Історія Стародавнього Єгипту та його культура належать до так званих «річних цивілізацій». Рік у рік, зі століття в століття Ніл диктував умови виробництва, тобто і характер організації суспільства. Ріка сама по собі наводнювала та зрошувала поля, а зросивши, знову вступала до своїх берегів. Зрошувальні канали, земляні вали та загати поступово утворили басейнову систему зрошення, що стала основою землеробства та розвитку міської цивілізації в Єгипті. Землеробство, засноване на басейновій системі, могло дати найбільшу користь лише тоді, коли використання вод по всій річній долині було об'єднане у чітко

організовану систему. Така система зрошення змінила не тільки характер господарства, а й характер соціально-економічних відносин. Стрімке збільшення обсягу робіт, інтенсифікація та сезонність праці у період низького стояння вод сприяли зміні характеру іригаційних повинностей. Зараз вони стали більш жорсткими та мали виключно примусовий характер. Отже, господарські інтереси сприяли створенню централізованої держави з розвиненим апаратом управління, який здійснював контроль за іригацією.

Першими прототипами держав у Стародавньому Єгипті були об'єднання людей навколо храмів. Пізніше такі протодержави були іменовані номами. Територіально ном тягнувся на десятки кілометрів і до нього могла входити велика кількість дрібних поселень. Організуючим центром таких поселень був храм. На чолі цих давньоєгипетських поселень стояв жрець-первосвященик, який пізніше отримує адміністративні та судові повноваження. Природно, що правителі різних номів не могли не суперничати між собою, результатом такої боротьби стала концентрація влади у руках найсильніших та наймогутніших. На рубежі IV–III тисячоліття до н.е. приблизно по двадцять номів Верхнього та Нижнього Єгипту були об'єднані у руках двох правителів, а запекла боротьба між ними привела до перемоги правителя Верхнього Єгипту та злиття усіх номів до єдиної держави. (звідси – подвійна корона єгипетських фараонів).

2.2. Державний лад

В історії держави і права Стародавнього Єгипту прийнято виділяти такі важливі періоди.

1. Раннє царство (приблизно 3000-2800 роки до н.е.).

У цей період відбулось об'єднання всього Єгипту фараоном Нармером (Менесом). Столицею об'єднаного Єгипту стало місто Мемфіс.

2. Стародавнє царство (більша частина III тисячоліття до н.е.)

У цей період складається централізована бюрократична монархія, яка вела війни з сусідніми країнами. Створюється спільна для всього Єгипту іригаційна система, зводяться піраміди та храми.

3. Період першого розпаду (2250 -2050 роки до н.е.).

4. Середнє царство (2050 -1700 роки до н.е.).

Єгипет знову стає централізованою державою завдяки зусиллям фіванської династії.

5. Період другого розпаду (1700 -1580 роки до н.е.)

У середині 17 століття до н.е. Єгипет потрясло повстання селян та рабів, унаслідок чого царську владу було ліквідовано, а близько 1730 р. до н.е. Єгипет завоювали гіксоси – войовничі племена півночі, владцтво яких тривало приблизно 150 років.

6. Після вигнання гіксосів склалося Нове царство (приблизно 1575-1087 роки до н.е.). У цей період відновлюється колишня міць Єгипту.

Але чвари усередині самої країни привели до того, що у 532 р. Єгипет було завойовано Персією. У 322 р. до н. е. його було включено до складу монархії Олександра Македонського, а в 30 р. до н. е. – приєднано до Риму як одну з провінцій. Іноді цей період з 322 р. до н. е. називають Греко-Римським.

Раннє царство

Єгипет – перша в історії світова імперія, величезна держава, створена не тільки шляхом завоювання сусідніх народів, а й під дією природних чинників та територіальної ізоляції. До його складу увійшли Нубія, Лівія, Палестина, Сирія та інші багаті на природні ресурси області. Стародавній Єгипет за своїм політичним устроєм являв собою найцентралізованішу бюрократичну державу Стародавнього сходу. Йому були притаманні чіткі функціональні обов'язки урядовців різних рангів.

Ранньому царству відповідають I та II династії. Саме у цей час остаточно склалася та закріпилася держава як єдиний та жорсткий господарський організм, в межах якого вдало сполучалися всі реалії стародавнього єгипетського життя. Перекази називають Міну першим фараоном, від цієї епохи беруть початок єгипетські літописи. Офіційно проголошувалося, що фараона захищає царський бог Гор у вигляді сокола. Опору влади фараона складали вельможі, найвищі жерці та урядовці. Хоча бюрократична система ще не знала суворого розподілу функцій і обов'язків, чітко виділяють три її рівні: центральний, регіональний та місцевий. Весь служивий люд, починаючи з хлібороба та закінчуючи царськими слугами, позначався універсальним терміном «хам». Вельможі, правителі областей за багатством могли конкурувати з правителем, їх усипальниці не поступалися царським.

Фараон вів з ними наради з важливих питань. Становище знатної людини визначалося трьома умовами: - давністю роду; - розміром землеволодіння та обійманою посадою.

Найближчим помічником царя був керівник його палацу, він також вважався охоронцем скарбниці держави. У наявності – ознаки двірцево-вотчинної системи. Наступним за ієрархією посад йде заготівник припасів. Був численний штат переписувачів; все бралось до уваги та доповідалось царю. Цар мав своє військо. На місцях царську адміністрацію очолювали номархи. Царський престол могла займати жінка, ця традиція затвердилася ще за третього царя першої династії.

Становлення державності йшло паралельно із посиленням царської влади, правителю стали приписувати всі перемоги. Великі кошти витрачалися на заупокійний культ, спорудження усипальниць фараона, утримання жерців, покликаних забезпечувати загробне життя правителя після того, як він переходив під владу Озіріса – царя мертвих.

Підсумком правління фараонів Раннього царства слід вважати створення єдиної держави. Разом з тим перекази повідомляють про боротьбу фараонів проти сепаратистів, що об'єдналися навколо монарха Нижнього Єгипту.

Старе царство (більша частина III тисячоліття до н.е.)

У період Старого царства було вдосконалено систему водопостачання, що дозволило суттєво підняти врожайність. Все більше стали застосовувати знаряддя з металу, бронзи, міді. Цей період відмічено спорудженням великих пірамід, підйомом продуктивних сил та масовою примусовою працею сотень тисяч людей на будівництві усипальниць, де зберігалися мумії царів.

За рахунок війн зросла кількість полонених рабів, особливо лівійців, ефіопів. Невільників продавали так само, як худобу, інвентар. У господарському житті переважали маєтки вельмож, великі багатства мали храми. Урядовці та служителі культу отримували володіння за свою службу та могли розпоряджатися таким майном. У маєтках фараона, вельмож, в храмах працювало корінне населення, праця іноплемінних рабів у таких господарствах не мала масового характеру. Раби використовувалися у домашньому господарстві як слуги, ремісники. Влада фараона стає абсолютною. Служба з іригації та зрошення, оголошення війни, призначення посадових осіб, їх переміщення, трудові, фінансові повинності, служба судноплавства, вищий суд – все це вважалося прерогативою фараона. Він призначав, жалував, наказував, страчував, милував, вводив нові накази, скасовував старі. Йому надавалася божественна шана. Тільки найближчим вельможам дозволялося цілувати ноги царя, усім іншим – те місце, де він знаходився. Помічниками фараона з управління були вищі урядовці: з управління господарством царя, голова судового відомства з контролю за монархами, царськими окладами та

майстернями. Їм підпорядковувалася маса переписувачів. У столиці був градоначальник. Проте навіть найвищі урядовці не мали права втручатися у командування армією. Командування ополченням, військом знаходилося у руках самого царя чи його найближчого родича або доручалося довірній особі, яка мала військовий досвід, знання.

Свої посади вельможі зазвичай передавали у спадщину, їх сини спочатку проходили щось на зразок стажування як помічники, переписувачів, обліковців.

Правове становище заміжніх жінок мало чим відрізнялося від правового становища чоловіків. Жінка могла перебувати на державній службі, займатися наукою, мати свої майстерні, їдальні, виконувати функції жерців при гробницях, розпоряджалися своїм земельним наділом та іншим майном. Однак у ту епоху юридична практика ще не мала чітких понять власності, володіння та розпорядження. Найближчим оточенням царя були його родичі.

Старе царство являло собою централізовану бюрократичну монархію. Влада правителя обожнювалася, фараони стали іменувати себе «другим сонцем», пізніше Сином Ра («сонця»). Влада фараона була абсолютною. Йому приписувалося складання зводу законів. При вступі на трон фараону присвоювалося п'ять імен. На офіційних прийомах він тримав багатохвостовий батіг та посох у вигляді крюка — аби скоряти та карати. На знак особливого привілею фараону дозволялося палити.

За традицією фараони одружувалися із сестрами (хоча й були винятки), голили голову. Якщо на престолі з'являлися жінки-фараони, їх зображували у шоломі із підв'язаною бородою. Можливо, жінки-фараони не гірше за чоловіків виконували обов'язок правителя, підтвердженням того є Клеопатра, яка залишила помітний слід у політичній історії своєї країни. Економічну основу влади фараона складали царські маєтки, угіддя, величезна кількість рабів. Він отримував більшу частину воєнного здобутку. Основну масу урядовців становили переписувачі. У Старому царстві перелік посад міг складати цілий будинок: радники, судді, начальники «білого дому», керівники, глашатаї, урядовці з іноземних справ, управління захопленими землями, контролю за

збиранням податків, управління на місцях, окладами, нагляду за рабами, будівництва шляхів, каналів та ін. **Кожен** урядовець мав свій штат помічників. Все записувалося, враховувалося, перевірялося переписувачами, рахівниками, контролерами. У джерелах згадуються переписувачі різних рангів: царські, при судах, скарбниці, податковому відомстві, царській бібліотеці, храмовій скарбниці. Школи знаходилися при храмах, там навчали читанню, писанню, малюванню. Учні вивчали священні та класичні тексти. Багато уваги приділялося вивченню законів, історії, географії, майбутніх урядовців знайомили з основами будівництва. Народ урядовців боявся та ненавидів, бо вони не тільки жили за рахунок його праці, а й обкрадали фараона, брали хабарі, зловживали владою, вчиняли посадові злочини. Найвищу посаду управителя палацу та начальника відомств (чата, візир) за традицією мав обіймати син фараона або його найближчий родич, іноді з касты жерців. Інколи візир, чаті очолювали всю систему управління. Він сидів на сидінні зі спинкою, поруч знаходився жезл, символ його влади, перед ним було розкладено 40 шкіряних сувоїв із законами. Поряд стояли вельможі нижчого рангу, в тому числі начальник приймальні, переписувачі при розбиранні скарг ритуал вимагав вислухати обидві сторони.

Функції верховного сановника були такі: нагляд за станом військових фортець, іригаційних споруд, керівництво стягненням податків, розбирання територіальних спорів. Він контролював судові органи, вимагав, аби рішення суддів ухвалювалися колегіально, а не одноособово.

Чаті призначав урядовців до Верхнього та Нижнього Єгипту, про свою діяльність ті доповідали йому раз у чотири місяці. Скарги та прохання візир приймав тільки у письмовому вигляді. Він доповідав фараону про стан справ у країні щоденно. Поруч із ним знаходився начальник скарбниці (міністр фінансів). Управління будувалося на жорсткій субординації, адміністративну владу не була відокремлено від судової. Верховний сановник підписував, скріплював укази фараона, приймав звіти від інших вельмож, прохання. Крім судової палати, у його відомстві були скарбниця, Будинок зброї, архів, в якому

зберігалися відомості перепису населення. Разом із правителем Будинку війни (військовим міністром) він формував ополчення, відповідав за будівництво фортець. В окремі періоди чаті був головою столичного управління. Багато сановників обіймали посади звичайно за спадщиною, але формально їх призначення затверджувалось указом фараона.

Військове відомство в Єгипті очолював спеціальний сановник, начальник Будинку військ або Будинку зброї, він підпорядковувався тільки фараону, керував будівництвом укріплень, фортець, військових кораблів, йому підпорядковувалися майстерні з виготовлення зброї. У військових походах та експедиціях армію очолював сам фараон. Під час війни оголошувався набір до ополчення. Будь-який виступ проти фараона, образа його честі, гідності оголошувалися злочином, найтяжчим гріхом. Фараон мав свій загін охоронців.

Релігія того часу стверджувала, що немає відмінності між людьми та богами. Різниця в одному. Боги – ті ж самі люди, але вони відійшли до неба та живуть там за законами звичайних людей: їдять, п'ють, співають пісень, люблять близьких. Фараон після смерті стає зіркою, разом із Сонцем він відвідував свої володіння, родину, міг допомогти, зробити добро або спричинити шкоду. Він повинен був мати таку саму їжу, як і живі. За повелінням жерців заупокійного культу до усипальниць потрібно було приносити все, що необхідно живій людині. Дараон і після смерті залишався владикою землі та неба, жив на тому світі у розкоші, достатку. Прості смертні були приречені до спраги, голоду та забуття.

Величезні витрати на піраміди, зростання сепаратизму, посилення нової знаті послабили царську владу. Почалися міжусобні війни, боротьба за престол, за корону фараона. Перемогу отримала фіванська знать, їй вдалося знову об'єднати всю країну під єдиною владою.

Нове царство

На чолі нової, об'єднаної держави стояв монарх, який мав абсолютну, нічим не обмежену владу, його персону обожнювалася за життя. Він був носієм

вищої законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. У структурі управління останніх двох царств фінансове або податкове відомство також відігравало важливу роль. Так, скарбник чи головний охоронець скарбів мав гучний титул «Начальник наді всім, що є та чого немає», можливо, він прогнозував майбутній врожай та очікувані прибутки. До його відомства надходили повідомлення про збирання податей. Йому підпорядковувався начальник Срібного дому (казначейства), що, як слід вважати, складав кошторис прибутків та витрат.

Система бюрократії того часу приділяла більше уваги громадським роботам. Трудові ресурси враховувалися, перевірялися, влаштовувалися огляди. Це становило основний обов'язок царських переписувачів, які знали кількість зайнятих у кожній із каст.

Вийти із касті ремісників можна було тільки з санкції фараона. Його адміністрація стежила за ефективним використанням працездатного населення, особливо на іригаційних спорудженнях. До будівництва каналів, дамб залучалося майже все працездатне населення, крім жерців та урядовців. Функція суспільних, публічних робіт була головною у діяльності держави.

Отже, управління будувалося на принципах бюрократичного централізму. Така система являла собою стародавній східний варіант адміністративно-командної системи, з чітким визначенням функціональних обов'язків посадовців та найсуворішим підпорядкуванням за вертикаллю.

На місцях влада належала намісникам фараона – номархам. Кожен ном зберігав відому господарську самостійність, мав свій релігійний культ, власні герб, прапор. Під час святкових церемоній до прапору прикріплювався значок. Номарх мав великі повноваження: спостерігав за станом місцевої системи зрошення, очолював адміністративний апарат, відав судом та ополченням.

Бюрократична система навіть передбачала щось на кшталт атестації покійних небіжчиків. Існували норми могильної площі, кількість продуктів та предметів побутового вжитку, які повинні були знаходитися у захованні, та, звичайно, враховувався ранг покійного. Крім того, передбачалося щось на кшталт супровідного запису, листа. У них зазвичай відмічалось, що ця людина

була доброчесною, не крада, не вбивала, не спокушала чужих дружин, не кривдила малих дітей, не обманювала близьких, не лихословила. Були і такі підписи: «Покійний не давив гирю, не махлював зі схилом тощо», тобто дотримувався стародавньої єгипетської метрології.

Судячи з джерел, держава регламентувала поведінку підданих фараона і в особистому житті. Система освіти була розгалуженою та високорозвиненою, підготування урядовців велося у навчальних закладах. Туди приймалися діти аристократів, вищої знаті, чиновництва. Учні проходили випробувальний строк, прийняті до навчання зараховувалися на повний пансіон. Такі навчальні центри були у Галіюполі, Мемфисі.

Найпристужніший навчальний центр – Дім Саті – знаходився у Фівах. Тут навчали майбутніх жерців, суддів, переписувачів. Рахівників та бухгалтерів готували у школі при царській скарбниці.

В інших навчальних закладах викладали астрологію, математику, типологію, випускали хірургів, лікарів, медичний центр був у Галіюполі. У Домі Саті розташовувався головний науковий центр, щось на кшталт академії, і при ньому була величезна бібліотека. Давньоєгипетські студенти залучалися до спостережень та наукових досліджень. Наукові знання мали кастовий характер і були надбанням жерців.

Весь навчальний і виховний процес перебував під абсолютним контролем жерців, які монополізували знання. Атестація жерців багато у чому визначала кар'єру, а іноді й долю випускника навчального закладу. Чиновники та жерці входили до касты знаті. Вони звільнялися від державних повинностей. Вищі судові сановники у стародавньому царстві позначалися ієрогліфом – «вуста Нехенеа» (божества), головний інтендант – «скарбник бога».

Релігія у цей час, як і в інших країнах Стародавнього Сходу, була домінуючою формою суспільної ідеології. Але у цій країні офіційно не було державної релігії, релігійної ортодоксії, єдиної церковної організації. Кожний храм мав відносну самостійність. Зараз важко пояснити, чому жрецтво не утворило єдину бюрократичну систему, можливо, цьому противилися фараони.

Релігія потребувала виконання обрядів заупокійного культу. За її розумінням, людина продовжувала існувати в іншій формі буття і на тому світі. В одному з повчань говорилося: «Добре творити для майбутнього... Нехай пройде час твого життя у твоїй чесноті... Проходить життя на землі, недовге воно. Процвітає той, хто залишає про себе добру пам'ять. Праведний живе вічно». Єгиптянин заздалегідь готувався до загробного життя, цього вимагала релігія.

Наявність мумії була гарантом загробного життя, але її бальзамування, копчення, весь процес консервації коштували багато. Виготовлення мумії за першим розрядом коштувало талант срібла. До могили та гробниці обов'язково клали мотику, заступ та коромисло, аби і на тому світі було чим оброблювати і зрошувати землю.

Головна шана призначалася пануючим. В епоху Середнього та Нового царств фараони відразу після воцаріння наказували будувати для них піраміди, на що витрачалися надзвичайно колосальні кошти. Доведені до відчаю єгиптяни їх бунтували. Наведемо інший приклад обожнювання особи фараона. На тридцятому році правління фараон Рамзес II мав намір стати богом. Треба було придумати спосіб уразити уяву співвітчизників. У стрімкій скелі, що піднімалася над лівим берегом Нілу, були вирублені чотири однакові велетенські фігури висотою 20 метрів. Найбільші з них зображують Рамзеса II, який сидить на троні. Він керував країною з 1317 до 1251 рік, прожив 89 років. Поряд храм цариці Нефертарі, присвячений перемозі Рамзеса над хеттами у 1296 році до н.е. Тоді був підписаний перший з відомих людству мирних договорів. Ці колосальні монументи побудували невідомі майстри, та вони зберіглися до наших днів.

З деяких джерел видно, що між вищими жерцями та начальниками війська відбувалася конкуренція за вплив на фараона, отримання привілеїв, пільг, пожалувань. Жерці домагалися коштів на храми, військові – на військо та фортеці. Фараон нерідко використовував інтриги між цими двома групами у своїх інтересах.

На початку XIV століття до н.е. фараон Ехнатон здійснив радикальну реформу в галузі релігії. Він зкинув з божественного престолу колишніх богів та оголосив нового, єдиного бога Атона, культ сонячного диска. З точки зору релігії це була перша спроба створити культ єдиного бога, загальнообов'язкового для всіх, офіційно визнаного та звеличеного бога видатної та величезної країни. Але у тій ситуації монотейстична орієнтація була зовсім неважливою. Основним завданням було зміцнити централізовану адміністрацію за рахунок ліквідації сепаратистських тенденцій впливової храмової знаті. Нова релігія збіглася з розквітом культури, зодчества, живопису.

Оцінка діяльності великого реформатора є найсуперечливішою. Ось деякі висловлювання про Ехнатона: «Найвидатніша фігура на Стародавньому Сході», «Необмежений раціоналіст», «Біснுவатий епілептик, який вийшов з пекла, аби зруйнувати осірійський приказ», «Бути таким розумним, як він у той час, означало накликати нещастя». Імовірно, ближчою до істини є думка про те, що Ехнатон пішов на відкритий розрив зі знаттю, завдав тяжкого удару по консервативному фіванському жрецтву.

Армія

Єгипетську армію було організовано у формі військових поселень, розташованих на найбільш загрозливих напрямках: на нижній течії Нілу була найбільша кількість військових поселень, бо тут можна було очікувати на напади з боку азійських держав; у Верхньому Єгипті військових поселень було менше, оскільки ефіопи серйозним супротивником не вважалися через свою роздрібненість. Крім того, скорені нубійські племена, які мешкали по берегах Нілу, були зобов'язані поставляти Єгипту певну кількість воїнів для несення внутрішньої, «поліцейської» служби. За часів великих походів фараони підсилювали своє військо за рахунок скорених сусідніх племен. Військо Стародавнього царства (3200-2400 роки до н.е.) укомплектовувалося воїнами, які мали земельні наділи, та частково за рахунок залучення чорношкірих найманців. Постійні загони воїнів перебували на службі у фараона та великих храмів. Для походів військо збиралося із Верхнього та Нижнього Єгипту та з

країн Африки. Фараони брали зазвичай одного воїна з кожних 100 людей чоловічого населення. Таким чином, військо налічувало декілька десятків тисяч чоловік і складалося із загонів.

Уже у період Стародавнього царства єгиптяни застосовували шикування шеренгами. Всі воїни у строю мали одноманітну зброю.

У період Середнього царства було вдосконалено організацію війська. Підрозділи тепер мали певну чисельність: 6, 40, 60, 100, 400, 600 воїнів. Загони налічували 2, 3, 10 тисяч воїнів. З'явилися підрозділи одноманітно озброєних воїнів – списоносців та лучників, які мали порядок шикування для руху, рухалися колонною по чотири воїни у ряду по фронту та у десять шеренг глибиною.

У період Нового царства (починаючи з 1560 року до н.е.) більшу частину воїнів єгипетської армії було озброєно мечами, значну роль у бою відігравав лук. Покращилося захисне озброєння: воїн, крім щита, мав ще шолом та панцир зі шкіри із прикріпленими бронзовими пластинками. Важливою частиною війська були бойові колісниці. Найдавнішим родом єгипетських військ була піхота. Вона складала головну силу армії Єгипту. Після уведення одноманітного озброєння єгипетська піхота складалася з лучників, пращників, списоносців, воїнів з мечами. Наявність однаково озброєної піхоти поставила питання про порядок її шикування. З'явився устрій піхоти, рухи її стали ритмічними, що різко впадає в очі на всіх зображеннях єгипетських воїнів періоду Нового царства.

Під час походу єгипетське військо поділялося на декілька загонів, які рухалися колонами. Уперед обов'язково висувалася розвідка. На зупинках єгиптяни робили укріплений табір із щитів. При штурмі міст вони застосовували шикування, яке називається черепахою (навіс із щитів, який прикривав воїнів зверху), таран, виною (низький навіс із виноградних лоз, покритих дерном, для захисту воїнів при облогових роботах) та штурмову дробину. Постачанням військ завідував особливий орган. В єгипетському війську можна побачити зачатки організаційних форм армії та бойових

порядків, що полягали у продуманому розміщенні на полі бою колісниць, загонів лучників, списоносців та ін. Бій розпочинали бойові колісники, за якими рухалася піхота; третю лінію знову складали бойові колісники, що були бойовою підтримкою.

Так бойова практика поступово виробляла певні правила ведення війни та бою, ставлячи свої вимоги до військ та командування.

III. Право Стародавнього Єгипту

3.1. Джерела права.

До найдавніших джерел єгипетського права належать звичаї, тісно пов'язані із міфічними приписаннями та релігійними нормами. За легендою початок давньому законодавству Єгипту поклав бог Тот, який передав єгипетським жерцям 42 священні книги. У давньоєгипетській міфології можна зустріти описання різних правових процедур та символів. Саме єгиптяни стали використовувати ваги як символ правосуддя. Магічні пророкування та ритуали здійснювали жерці. Велике значення як джерела права мало законодавство фараонів. Воно було досить рухливим, а сам фараон розглядався як постійно діюче живе джерело своїх законів. Своєрідні зводи давньоєгипетського права було складено за чотирьох наступних фараонів: Менесі (кінець IV тисячоліття до н.е.), Сазіхісі в епоху Стародавнього царства, за Рамзеса II Великого та за фараона Бокхоріча (720-715 роки до н.е.). У багатьох випадках чинність джерела права отримували судові рішення фараона та верховного жерця – джати, адміністративні розпорядження вищих посадових осіб, а також міжнародні договори.

3.2. Право власності.

Ще у давнині єгипетські закони містили докладні приписання про право власності, її форми (царська, храмова, громадська, приватновласницька), володіння та розпорядження нерухомістю. Правочини з землею, худобою,

рабами вчинялися за ритуалом, участю свідків, у тому числі жерців. Такі контакти зазвичай складалися у суді.

Договори та умови купівлі-продажу викладалися письмово з надзвичайною точністю і деталями та потім скріплялися підписами багатьох свідків. Відсотки під позичені суми не повинні були перевищувати суму боргу. Спочатку власність передавалася на підставі усної домовленості та у присутності офіційних осіб (місцевих чи столичних), а потім оформлялася за допомогою переписувача особливим записом (і це робилося за плату). Згодом передавання власності стало супроводжуватися особливим ритуалом, зокрема, складання договору та підтвердження його принесенням клятви, необхідно було виконати обряд уведення покупця у володіння. Деякі новації було запропоновано фараоном Бохорисом, правителем з XXIV династії (720-715 роки до н.е.), який увійшов в історію як великий соціальний реформатор. Він увів заборону на повернення підданих у рабів за борги, заборонив стягувати двократну суму за надання позики. Нарешті, він установив правило, згідно із яким у разі укладення договору без запису доказом могла слугувати клятва.

Формалізм у розпорядженні нерухомістю – характерна риса юриспруденції багатьох країн Стародавнього Сходу.

3.3. Родинне право

Цікавим вважається становище жінок у Стародавньому Єгипті, яке явно було більш незалежним порівняно із становищем жінок в інших країнах того часу. Жінка у соціальному та господарському житті суспільства, як і в родині, посідала високе становище. Тому в Єгипті був поширений шлюб-партнерство з правом голосу вільної жінки при укладенні шлюбного контракту та можливістю вільно ініціювати розлучення. Якщо розлучення розпочиналося за ініціативою чоловіка, дружині поверталися частина приданого та частина майна, нажитого спільно. Дружина мала право на частину приданого і у тому разі, якщо вона залишала чоловіка за своєю волею. Удова могла користуватися всім майном, але продавати чи подарувати могла тільки свою долю. Одруження і будівництво домівки вважалися поняттями рівнозначними. Батьки та близькі брали

найактивнішу участь у підібранні нареченого і згоди молодят не завжди питали. Шлюби між кривими родичами заборонялися. Але фараони могли одружуватися на сестрах і навіть доньках. Разом з тим закони і звичаї фіксували перевагу голови родини, чоловіка, брата. Чоловік міг побити палкою дружину, брат — сестру, однак у «розумних межах». Невірність чоловіка не каралася, йому дозволялося мати наложниць. Невірність дружини каралася смертю. Дружина, «яка обманювала та поїдом їла свого чоловіка», була спаленою, говориться в одному з надписів; в іншому сказано, що за невірність чоловік убив дружину та кинув труп собакам.

3.4. Злочин і покарання

Кримінальне право Стародавнього Єгипту, що зароджувалося, знало такі види злочинів:

- 1) державні — зрада, змова, заколот, розголошення державної таємниці;
- 2) релігійні — вбивство священних тварин, чаклунство;
- 3) проти особи — вбивство, відступлення від правил лікування у разі смерті хворого;
- 4) проти власності — крадіжка, обмірювання, обважування;
- 5) злочини проти честі та гідності — перелюбство, зґвалтування.

Основною метою покарання було залякування.

Вид покарання залежав від становища злочинця та тяжкості злочину. Учасники повстання підлягали поголовному знищенню. За вчинення інших тяжких злочинів могли заслати на рудники. Жорстокі страти передбачалися стосовно грабіжників царських гробниць. За розкрадання храмового майна стягувався штраф у 100-кратному розмірі. Звичайна крадіжка потребувала компенсації у двох–трьох-кратному розмірі. Потерпілий міг звернутися у місті до ватажка злочинської касты. За повернення речі власник сплачував викрадачу четверту частину її вартості. Підроблення документів каралося відсіканням руки.

Позбавлення честі вважалось одним з тяжких та ганебних покарань. Воно застосовувалося за дезертирство з армії, непокору начальнику. Карне покарання загрожувало тому, хто давав у заставу мумію свого предка.

На початковому етапі Стародавнього царства злочини проти родичів розбирав голова родини, пізніше ця функція перейшла до судді. Накази містять невітніші відгуки про представників суддівського стану за їх крутість, упередженість.

Є підстави вважати, що вже у давнині існував звід правових приписань. На одному зображенні видно, що в руках вельможі сувій, можливо, законник. Винні у крадіжці майна фараона, крім штрафу, підлягали тілесному покаранню (200 ударів палками та п'ять ран). Рамзес I видав наказ про покарання хабарників. Їх засилали на каторгу, перед тим відрізали ніс. Діти таких хабарників позбавлялися привілеїв, зводилися до становища ремісників: «І твій син не буде на твоєму місці».

Закони, звичай особливо обороняли культові споруди: «Хто пограбує або пошкодить статую, розпис, надпис або будь-який предмет похоронного культу – на того очікує прокляття... Хто скоїть подібне – нехай зжере його крокодил, нехай вкусить його змія. Ніхто на налле їм води, не проведе похоронних церемоній, сини не займуть його місце, голодуватимуть, їх боги не отримають хліба. Їх дружин гвалтуватимуть на їх очах». Такі погрози виходили з того, що єгиптяни були марновірними, наївними, боялися божого гніву, відчували страх і жах перед загробними карами. Злочинців ставили до стовпу, били ціпками, катували, відправляли на каторгу до рудників, каменоломень, ховали живцем – не допомагало. На початку царювання XXI династії всі гробниці у Долині Царів та Долині Цариць було вскрито та пограбовано. Стражники увійшли у змову із грабіжниками, нижчими жерцями, чиновниками. Аби врятувати мумії фараонів, їх вилучили і без прикрас та золотих масок помістили у таємні місця.

3.5. Спадкове право

Спадкування здійснювалося за законом: власність зазвичай переходила старшому сину. Були часи, коли діти отримували рівні спадкові частки. За

відсутності дітей дружина ставала єдиною спадкоємицею. У стародавніх єгиптян була також можливість обійти приписи закону шляхом складання особливого заповіту, що офіційно підлягав реєстрації на користь тих чи інших своїх дітей, у тому числі дочок. На дітей як на спадкоємців накладалися витрати на заховання своїх батьків, навіть якщо про це нічого не говорилося у заповіті. Діти традиційно були також зобов'язані доглядати могили батьків. З цією метою хтось із членів родини призначався відповідальним за догляд за могилою та наділявся постійним чи частковим матеріальним фондом, який він мав та яким користувався тільки за призначенням і який не міг розподілити між своїми дітьми.

3.6. Процес

Особливе місце у праві Стародавнього Єгипту посідає процес. Головною метою судового розгляду та рішень, що ухвалюються, було запобігання можливості повторного злочину. Мета суддівської участі у справах управління державою виглядає дуже давньою за походженням і призначенням – умиротворення конфліктуючих та покірливих. Крім того, єгиптяни встановили ще одне важливе правило – правосуддя слід відправляти милостиво, і воно повинно бути для бідних також, як і для багатих. Процес розпочинався за скаргою потерпілого і мав характер змагання з усними виступами сторін, письмовими та усними свідченнями. У рішенні зазначалися його законні мотиви. Доказами слугували показання свідків, клятви, припускалися катування. Діловодство мало письмовий характер. Фактично суд не був відокремлений від адміністрації. Головою судової влади був фараон. На техніку виготовлення законів у Стародавньому Єгипті проливає світло указ фараона Хоремхеба (середина XIV століття до н.е.). У ньому розповідається про те, як «шукаючи блага справу для Єгипта, досліджуючи справи», фараон «особисто говорить у вигляді указу», а переписувач із приладом та сувоєм записує «згідно зі всім тим, що сказав його величність». У цьому ж указі перелічено критерії підбирання на посаду суддів: «Небагатомовні, гречні, які уміють судити, слухають промову царя та закони судової палати». Вища судова влада належала

також візиру. Вищим судовим закладом з часів Стародавнього царства були так звані «шість палат», головою яких називають візира. У надзвичайних випадках фараон призначав особливі судові колегії. У період Нового царства судова влада здійснюється особливими колегіями – кентетами: центральною, яка складається з 30 чоловік, окружними, міськими. Існували й номові суди. Судова ієрархія встановилася тільки у карних справах. Разом із державними судами існували храмові суди. Недивлячись на те що суддя вважався «жерцем богині Істини» та її символ носив у себе на грудях, хабарництво у судах було звичайним явищем, як і у всьому державному апараті.

IV. Стародавній Вавилон

4. 1. Утворення держави

Стародавній Вавилон (у цьому разі ми застосовуємо цю назву і для Шумера та Аккада) являє собою, як і Єгипет, типову «річну» цивілізацію.

Країна, яку греки називали Месопатамія, у VI-V тисячоліттях до н.е. являла собою дуже заболочену, багату на річні протоки та озера алювіальну рівнину. Головні ріки – Тигр та Євфрат несли велику кількість мулу, мали різний рівень паводкових підйомів, хоча режим рік сприяв землеробству, оскільки найбільші витрати води припадали на літо, коли хлібороб особливо потребував воду. Проте паводки нерідко мали характер катастрофічних повеней.

Невипадково саме у Стародавньому Дворіччі виник міф про «всесвітній потоп», який знищив рід людський. Сліди великих катастрофічних повеней, які виникали у різні часи та охоплювали різноманітні частини Месопатамії, були знайдені археологами. Ріки часто проривали берегові вали, змінювали свої русла та утворювали бокові протоки. Вся місцевість була дуже заболоченою, і стародавні поселення розташовувалися, як правило, на штучних земляних насипах-платформах. Пройшли тисячоліття, перш ніж непрохідні болота перетворилися на придатну для посівів землю. Одночасно поля потрібно було і зрошувати.

Стародавній грецький географ та історик Страбон, посилаючись на Поліклета, повідомляв, що початок іригаційного землеробства тут був пов'язаний із дренаванням місцевості. Він писав: «Річ у тім, що Євфрат на початку літка розливається, причому вода починає прибувати з весни під час таїння снігу у Вірменії, тому ріка неминуче утворює болота та заливає ріллі, якщо не відвести розлиті по поверхні води рік, що вийшли з берегів, за допомогою ровів та каналів подібно до того, як це роблять із водами Нілу в Єгипті. Саме тому і виникли канали».

Хлібороби, які осіли на заболочених берегах рік, вже мали деякий досвід в обробленні злаків і особливо зрошенні. Ці навички могли бути привнесені зі східних або північних районів, де гірсько-струмкове землеробство (з культивуванням пшениці та ячменю) та лиманне на річних розливах було вже відомо.

Наприкінці VI та у V тисячолітті до н.е. у дельті Тигру та Євфрату склалася своєрідна культура осілих хліборобів (скотарів і риболовів), названа археологами убейдською. На місці таких центрів, як Ереду, Ур, Урук та Телло, на цей час складаються селища, що пізніше стали (у III тисячолітті до н.е.) великими містами.

Найбільшим досягненням хліборобів убейдського періоду було створення системи зрошувального землеробства, пристосованого до особливих умов дельти. Спочатку це були, очевидно, обвалювання невеликих згасаючих протоків та створення мініатюрних «басейнових» систем – штучних лиманів; згодом – будівництво примітивних регуляторів затоплення ділянок та різноманітних водорегулювальних приладів. М'які алювіальні землі дозволяли використовувати прості знаряддя – дерев'яні мотиги та лопати. Але була необхідна безперервна праця зі створення полів з бруду та болот.

Перші поселення хліборобів розташовувалися при впадінні протоків до розливів по берегах русел та озер, оскільки на окраїнах болот та розливів було простіше утримувати паводкові води на полях, огорожених валіками. Ці міста були сприятливі як для землеробства, так і для розведення худоби, рибальства

та мисливства. Безперервні гідрографічні зміни потребували напруженої праці зі спорудження захисних дамб і каналів. Процес розвитку іригації у Стародавньому Дворіччі був неможливий без організованого співробітництва великої кількості людей та без об'єднання окремих громад у своєрідні «водні союзи». На базі цих союзів і виникають перші міста-держави Шумера – Кіш, Лагаш, Урук та ін. Їх утворення збігається за часом із зведенням на великих дельтових потоках дамб та невеликих зрошувальних систем.

Система каналів вимагала постійного контролю з боку державної влади та безперервної праці з її підтримання. Тому, коли кочовики гутії вторглися до оазисів Південної Месопотамії незабаром після 2230 року до н.е., цілі області запустили.

Новий розквіт зрошуваного землеробства у Месопотамії розпочався з XVIII століття до н.е., коли центром став Вавилон, який об'єднав Шумер і Аккад та підкорив на час навіть Сирію.

У період правління Хаммурапі (1792-1750 роки до н.е.) роботи з будівництва каналів тривали безперервно протягом дев'яти років. Хаммурапі постійно сам давав вказівки, які стосуються зрошення. Обов'язки чиновників та водокористувачів розподілялися дуже скрупульозно. Вода в Месопотамії – це життя. Того, хто порушував правила та закони користування водою, могли обернути в рабство або навіть піддати смертній карі.

Досить докладно у Законах Хаммурапі оговорювалися й випадки матеріального відшкодування. Багато каналів несли воду на більш високих відмітках, ніж розташовувалися поля. Нерідко паводки проривали штучні дамби, вали і перегородки, заливаючи поля та селища.

Тому спеціальні статті Законів Хаммурапі накладали кару за їх недбале зміцнення та прорив вод на чужу ділянку: «Якщо людина нехтує (забуває) зміцнювати валики свого поля, і через що утворюється в них пролом, та вода уносить прибережну територію (землю), ця людина... нехай відшкодує зерно (урожай), яке таким чином було втрачено».

Розвиток іригаційної техніки у Стародавньому Дворіччі, великі землевпорядні роботи, створення дамб, складної мережі паводкових каналів, акведуків та водоймищ для регулювання подавання води сприяли зародженню наук та розквіту ремесел. Обводнені ділянки потребували точного вимірювання. Проведення каналів та запровадження складної системи зрошення пришвидшило розвиток інженерної майстерності та геометрії.

Коли руйнувалися деспотії і держава розпадалася на окремі області, порушувалася єдина система зрошення, запустівали поля хліборобів. Час від часу вони відроджувалися, аби знову загинути у пожежах війни. У Середні віки за роки правління Харун ар-Рашида (763-809 роки до н.е.) в Месопотамії було обводнено великі площі. Але у 1258 р. армія монголо-татар, очолювана Хулагу, зруйнувала культурні оазиси, залишивши незліченні руїни, які тепер вивчаються археологами.

4. 2. Суспільний устрій

Бурхлива політична історія державних утворень Дворіччя наприкінці III тисячоліття до н. е. була відмічена возвеличенням Вавилону. Близько 1985 року до н. е. він стає центром незалежної держави. Царі вавилонської династії «патесі» підкорили собі спочатку так звану Аккадську область, заселену семітськими племенами, а потім і шумерські міста. Одним з найбільш видатних представників Вавилонської династії був Хаммурапі (1792-1750 роки до н. е.), з ім'ям якого пов'язані важливі перетворення у галузі державного устрою Вавилонії. Суспільний устрій Вавилонії в основних характеристиках нагадує давньоєгипетський. Джерела відокремлюють світську та церковну знать, чиновництво, професіональне воїнство, сільських общинників, ремісників, купців, торгівців, різні категорії рабів. Звертає на себе увагу розділення вільних людей на дві категорії. Одні називалися «синками мужа» авілум (або «сини людини»), що підкреслює їх вільний повноправний стан. Друга категорія називалася «мушкену» (напевно, похідне від слова «шукену» - бути людиною), що означає прихилення перед лицем вищого стану. В Стародавньому Вавилоні

не отримало розвитку велике приватне рабовласництво. Основними виробниками матеріальних благ були вільні селяни-общинники та ремісники. Раби перебували як у державній (у палацах) та колективній (храмах), так і приватній власності.

Патріархальний характер рабовласництва зумовлював визнання за рабами деяких особистих та майнових прав. Наприклад, у разі, якщо раби укладали шлюб із вільними жінками, то діти від цього шлюбу вважалися вільними. Після смерті раба майно поділялося навпіл, половина переходила дружині та дітям, половина – хазяїну (статті 175-1763. Х.). Велике значення у суспільстві мали жерці. Храми володіли величезними багатствами. У законах встановлювався привілей храмів, зазначених разом із привілеями палацу. Жерці з найдавніших часів зберегли у своїх руках юстицію та відігравали істотну роль в управлінні. Вищі жрецькі посади заміщувалися особами знатного походження, в тому числі родичами царя. Серед рабовласників особливо виділялися тамкари – торговельні агенти, найбільш грошові люди Вавилону. Вони вели велику зовнішню торгівлю, а також роздрібну – всередині країни.

4. 3. Державний устрій

На чолі найдавніших шумерійських міст стояли патесі, намісники бога на землі. Коли їх панування починало поширюватися на значну частину всієї країни, йому надавався титул лугаля. Пізніше, підкоряючи собі великі території правителя, починаючи з Аккадської, династії називали себе царями чотирьох країн та царями всесвіту, навіть богом. У Законах Хаммурапі цар уже не іменується богом, а розглядається як намісник божества. Вищою посадовою особою у державі є правитель царського палацу (в давнині називався кубанда). З розширенням влади царів за межі Шумера його обов'язки були пов'язані з повинностями населення. Він керує будівництвом каналів, укріплень, палаців, храмів, веденням війн, організацією землеробських робіт. За царя з'являється й інший правитель-намісник – Ісакку, правитель багатьох міст. У джерелах згадуються різноманітні розряди жерців,

агентів, суддів, охоронців житниць, переписувачі, наглядачі та ін. З розширенням території відбувається централізація управління. Царі з часів III Урської династії позбавляють місцевих патесі їх світської влади, зберігаючи за ними лише їх жрецьку гідність, перетворюють їх на підлеглих обласних правителів – шакканакку. Крім шакканакку, відомі правителі більш легких територіальних одиниць – рабіануми, очевидно, правителі міст та територіальних громад.

4.4. Судова система

Вона, як і в інших стародавніх східних державах, не була відокремлена від адміністрації. Цар та чиновники одночасно відали і адміністративними, і судовими справами. Верховним суддею був цар, який виступав вищою інстанцією для розглядання цивільних та карних справ. Він міг і сам розглядати будь-які справи, але частіше за все надсилав їх до нижчих органів. Судові функції знаходилися також у руках намісника та рабіанума - голів судових колегій. У суді намісника судова колегія складалася з чиновників, підлеглих наміснику, а під головуванням рабіанума засідав суд з членів громадської ради або громадської ради у повному складі. У великих містах судові функції виконували спеціальні «царські судді», підпорядковані безпосередньо царю. Жерці брали участь у процесі, коли приводили сторін до клятви та засвідчували її. Слід уважати, що існували храмові суди для розглядання справи, сторонами в яких були жерці.

4.5. Збройні сили

В період роздробленості Дворіччя основним видом збройних сил було ополчення селян – общинників, які за призовом правителя прибували до військ зі своїм озброєнням та спорядженням. Вперше у всесвітній історії аккадський цар Саргон (2316-2261 роки до нашої ери) створив постійну армію для виконання зовнішніх та внутрішніх завдань. Воїни, як виявляється із Законів Хаммурапі, перебували на царському утриманні, одержуючи за службу земельні наділи із будинком, садом, а також худобу (статті 30–36). Це майно було вилучено з громадянського обігу.

Відмова воїна йти на війну призводила до смертної кари та втрати повинностного майна. А якщо воїн відсилав наймита, то він сам підлягав смерті, а майно переходило наймиту. У разі смерті воїна або потрапляння його у полон, майно переходило до його сина за умови несення військової служби. У разі малолітства сина 1/3 ділянки віддавалася матері для його виховування. У разі повернення воїна з полону йому поверталось майно, віддане іншому воїнові. Якщо полоненого воїна викупив купець (тамкар), то після повернення на батьківщину воїн повинен був викупити себе, а якщо через відсутність коштів він не міг цього зробити, то за нього платив храм або палац. Разом з тим земельна ділянка і будинок не могли йти як сплата «викупу». Все це було спрямовано на охорону воїнів від розорення та прив'язувало їх до царя. У період військових походів скликалося й ополчення селян-общинників.

V. Право Стародавнього Вавилону

5.1. Джерела права

Шумерські закони – найдавніші відомі історії письмові пам'ятки права. Вони виникли у ранніх державних утвореннях на території Месопотамії у період Стародавнього Шумеру (XXIV-XX століття до н.е.). До них відносять Закони Урунімгіни (кінець XXIV століття до н.е.) – правителя міста Лагаша, Закони Ур-Намму (кінець III тисячоліття до н.е.) – правителя міста Ура, фрагменти інших модифікацій, Закони Ліпіт-Іштара (XIX століття до н.е.) та Закони Білалами (XVIII століття до н.е.) – правителя Ешнунни, що передували Законам Хаммурапі. Хронологічно шумерські закони належать до періоду Стародавнього Вавилону.

Закони Урунімгіни (Урукагіни) – найдавніші з відомих історії законодавчих пам'яток. Вони були прийняті у перебігу соціальної боротьби, яка привела Урунімгіну до влади в Лагаші. Закони було спрямовано на підтримання стародавніх «справедливих» порядків і традиції, на «захист удів та сиріт», гарантували власникам храмових та державних наділів їх права «на основі справедливості», скасовували кабальні продажно-заставні правочини, а

також містили небагато норм про покарання за замах на особу повноправних шумерійців. Основним покаранням були штрафи.

Крім законодавства Урунімгіна, відомий також збірник шумерійських законів, що з'явився після падіння III династії Ура та називався за початковим словами «анн іттішу» («за його вказівками»). Збірник складався з семи таблиць та був призначений для переписувачів, суддів, чиновників. У ньому містилися розпорядження про порядок оплати грошових та зернових позик, розмір відсотків, регулювалися відносини між батьками та дітьми, порядок розірвання шлюбу. Заслугує на увагу також згадування фрагменту так званого «шумерійського кодексу», який призначався для переписувачів і суддів та містив норми північно-вавилонського міського права. Тут регулювалися відносини між батьками і дітьми, встановлювалися відповідальність за умикання, нанесення побоїв вагітній жінці, відповідальність пастухів тощо.

Закони Ур-Намму – судебник царя об'єднаного «Царства Шумера та Аккада» Ур-Намму (2111-2092 роки до н. е.), засновника III династії Ура. Зберіглися фрагменти судебника. У дусі стародавньої традиції Закони Ур-Намму починаються з преамбули, що малює добрі діяння царя, «який встановив у країні справедливість, вигнав зло та розбрати ... аби сироту не віддавали у владу багатого, удову не віддавали у владу сильного людину сикля (сикль – дрібна монета, але у цьому разі – бідний. — Авт.), не віддавали людині міни (міна – більш велика грошова одиниця. — Авт.)». Насправді Закони Ур-Намму фіксували типові порядки стародавньої деспотії – необмежену владу царя, панування чиновників у соціально-господарських відносинах, безправне становище населення. Такі порядки особливо характерні для III династії Ура, коли держава повністю монополізувала всі сфери господарства: сільське господарство, ремісництво, внутрішню та зовнішню торгівлю. Селяни постають у Законах Ур-Намму як безправні державні ілоти-гуруши, що працюють у державних господарствах від зорі до зорі під керівництвом наглядачів за твердо встановлений пайок (чоловікам – 1,5 л, жінкам – 0,75 л

зерна в день). Управляючий же клас тут постає як клас чиновників-правителів на чолі з царем-богом на верхівці ієрархії

Закони міста Ешнунни – звід законів, який склався у XIX столітті до н.е. у Месопотамії, місті Ешнунна (Аншуннак), що у XXI столітті до н.е. за III династії Ура входило до складу держави Шумер та Аккад, а з XX до XVIII століття до н.е. являв собою невелику самостійну державу. Закони було складено у період правління царя Білалами, чому й називаються іноді Законами Білалами. Закони Ешнунни – одна із найдавніших достовірних пам'яток права, найважливіше джерело з соціальної історії Месопотамії. Вони містили 61 статтю, регулювали правовий статус станових груп, рабів, обов'язки адміністрації, деякі статті було присвячено договору найму, борговому праву, договору позички, карному праву. В цілому ж Закони Ешнунни характеризують суспільство із сильними централізованими функціями держави у галузі господарства, всього соціального життя, вони – одні з джерел Законів Хаммурапі.

Закони Хаммурапі – кодекс законів стародавнього вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 роки до н.е.). Важливіша правова пам'ятка давнини, яка характеризує Стародавній Вавилон як типову східну («азійську») деспотію із сильними соціально-господарськими функціями держави, станово-чиновницькою суспільною структурою. Вони склалися з 282 статей, великого введення та висновку, в яких Хаммурапі постає як необмежений владика, «пастир» підвладних йому народів, що приймає від богів владу та закони. Закони Хаммурапі характеризує доволі висока для свого часу юридична техніка – прагнення групувати статті за предметом регулювання: правосуддя, правове становище станів (авілум та мушкенум), рабів (останні тут на відміну від античності володіють майном, мають родину, можуть укласти шлюб із вільними). Багато статей присвячено борговому праву (Закони Хаммурапі заборонили боргове рабство, замінив його відпрацьовуваннями), договорам найму, купівлі-продажу, майновим відносинам, пов'язаним із військовою та цивільною службою (майно ілку), а також шлюбно-сімейному

праву, що характеризується необмеженою владою власника будинку, безправним становищем жінок та дітей. Карне право відрізняється суворістю та пануванням таліону (відплати рівним за рівне), проте авілум мають тут перевагу порівняно із мушкенум.

Особливу увагу приділено обороні державного (царського) та храмового господарства. Закони Хаммурапі розширювали приватний цивільний обіг порівняно із тотальним одержавленням господарських відносин за III династії Ура.

5.2. Правове становище населення за Законами царя Хаммурапі

Закони царя Хаммурапі розрізняють дві нерівні за своїм правовим становищем групи вільного населення: авілум та мушкенум.

Авілум («людина») – вільний общинник, голова патріархальної родини. Він володів ділянкою общинної землі, мав майнові права та міг розраховувати на підтримку громади. Правовий статус авілум в основному визначався звичаєвим правом. Проте держава була заінтересована у збереженні шару вільних общинників, оскільки авілум були основними платниками податків. Закони Хаммурапі забезпечували максимальний правовий захист повноправному вавилонському населенню. За злочини проти авілум призначалися найбільш тяжкі покарання та «дорожче» оцінювалося їх майно.

Закони Хаммурапі перешкоджали соціальній деградації вільного повноправного населення та встановлювали обмеження щодо боргового рабства. Якщо авілум був змушений у забезпечення боргу продати чи віддати у рабство членів своєї родини, то строк такого рабства обмежувався трьома роками, після чого боргові раби отримували волю, а борг вважався погашеним. У разі смерті заручника від побоїв чи поганого ставлення до нього кредитор ніс відповідальність. Якщо вмирав син боржника, то страчували сина лихваря; якщо вмирав раб, то виплачувалася грошова компенсація. Крім того, кредитор втрачав право на отримання боргу.

Мушкенум («той, хто падає ниць») – неповноправна вільна людина, яка вийшла з громади, але поступила у служіння до царського господарства.

Можливо, становище мушкенум отримували раби – іншоплемінники, посаджені на двірську чи храмову землю. Мушкенум володів невідчужуваним земельним наділом з царсько-храмового фонду на умовах виплати частки урожаю до скарбниці. Тому землеволодіння мушкенум охоронялося разом із царсько-храмовою власністю. Особу та майно мушкенум в Законах Хаммурапі оцінюють нижче, ніж у авілум.

Менша правоздатність мушкенум визначалася тим, що ця категорія населення не зберігала зв'язку з громадою та не користувалася її захистом. В той самий час ставлення до царської служби, високий адміністративний статус визначали особливу турботу про мушкенум з боку держави.

Закони Хаммурапі відрізняють також групи населення за професійною ознакою. Це перш за все професійні воїни – редум, баірум (солдати), деккум, лубуттум (офіцери). Їх правове становище докладно регламентовано Законами Хаммурапі. За свою службу вони отримували натуральне жалування – будинок, поле, сад, які перебували в їх безпосередньому володінні, але власністю не були. Відмова редум, баірум виступити у царський похід каралася смертю, навіть якщо на заміну вони надавали найманця. Воїн, який потрапляв у полон, підлягав викупу, як правило, за рахунок місцевого храму чи скарбниці. Будь-які утиски редум з боку військових начальників каралися смертю останніх: воїна не можна було здати в найом, відлучити від царської служби, забрати у нього царські подарунки. За царську службу воїни отримували майно (худобу, будинок) та земельний наділ на правах ілку (службове дарування), тобто воно не підлягало відчуженню, будь-які правочини з ним вважалися недійсними. Пожалуване царем майно не могло бути передано на забезпечення боргу воїна або віддано за викуп його з полону. Боргові обов'язки редум, баірум забезпечувалися їх власними прибутками. За тривалої відсутності воїна його майно передавалося іншій людині, здатній нести царську службу. Проте протягом трьох років за воїном зберігалися права на наділ. Винятки становили випадки, коли воїн потрапляв до полону під час царської служби. Воїну, який повернувся з полону, майно поверталось, і він, як і раніше, був зобов'язаний служити царю. Наділ

редум, баірум міг бути переданий у спадщину тільки сину за умови, що спадкоємець здатний нести військову службу свого батька. Малолітній син прав на наділ не мав, але його матері передавалася третя частина землеволодіння. Дружині та доньками воїна могло бути передано лише те майно, яке він придбав самотійно.

Закони Хаммурапі виділяють ще одну категорію населення – тамкарів, торговельних агентів, що перебували на царській службі з обов'язком відраховувати до скарбниці частину прибутку від торговельних правочинів. Тамкари були пов'язані із ринком та, крім царських доручень, могли здійснювати власні торговельні та лихварські операції.

Рабство у Вавилоні мало патріархальний характер. Раби перебували у становищі молодших членів родини, мали право на родину та майно, яке вважалося власністю їх господаря. Закони Хаммурапі розглядали раба на рівні з майном, яке могло вільно відчужуватися. Заподіяння тілесних ушкоджень або вбивство раба розцінювалося як нанесення майнового збитку та підлягало відповідному відшкодуванню. Разом з тим раб особисто відповідав за вчинені ним злочини і до нього застосовувалися найжорстокіші заходи покарання. Він міг заперечувати у суді своє рабське становище, але у разі програшу справи його суворо карали. Закони Хаммурапі особливо виділяють категорію двірських рабів та рабів мушкенум. Їх викрадання та приховування каралося на смертну кару. Двірські раби та раби мушкенум могли укладати шлюби із вільними жінками, і діти від таких шлюбів вважалися вільним. Удова раба мала право на своє придане та половину нажитого спільно з чоловіком майна, інша половина передавалася господарю раба. Зрівняння правового статусу двірських рабів та рабів мушкенум пояснювалося тим, що вони розглядалися як царська (державна) власність і тому підлягали правовому захисту.

5.3. Регулювання майнових відносин за Законами Хаммурапі

У період правління III династії Ура Вавилон перетворився на повністю «одержавлене» суспільство: управління господарством перейшло до рук держави, були заборонені приватне господарство, ремісництво, землеробство,

внутрішня та зовнішня торгівля. На державних полях під контролем доглядачів працювали бригади общинників — гурушів, які отримували за свою працю державний пайок. За Хаммурапі хоча й залишався державний контроль за господарством, але значний розвиток отримали елементи приватної власності. Держава не напряду опановує економіку, як при III династії Ура, а через оренду державної земельної та іншої власності.

Більшу частину Законів Хаммурапі присвячено регулюванню землеволодіння. У них відсутній інститут приватної власності на землю. Це пов'язано із тим, що для Сходу характерна множинність власницьких прав. Верховним власником землі був цар, який мав право перерозподіляти земельний фонд між громадами та особами, що перебували на царській службі. Однак розвиток товарно-грошових відносин поступово руйнував громаду і робив неефективним існування великих царсько-храмових господарств. Тому метою Законів Хаммурапі було врегулювати нові форми господарювання в інтересах держави.

Предметом особливої турботи були царсько-храмові землі, які становили 30-40% оброблюваних земель. Під час правління Хаммурапі широко застосовувалася практика дроблення таких земель на невеликі ділянки з подальшим роздаванням за службу (мушкенум, тамкарам, жрицям, редум та баірум) на певних умовах або здаванням в оренду. Землі з царсько-храмового фонду, як правило, виключалися з торговельного обігу. Жрицям і тамкарам дозволялося продавати землі за умови, що до покупця переходили обов'язки царської служби.

Общинна земля підрозділялася на колективне та індивідуальне сімейне землеволодіння. Землевласник був зобов'язаний стежити за зрошувальною системою і відшкодовувати збитки, завдані сусідам через його недбайливість. Закони Хаммурапі надавали общиннику широкі права відносно своєї земельної ділянки: її можна було здавати в оренду, міняти, закладати, передавати у спадщину. Купівля-продаж землі припускалася, але не була поширеною. Як

правило, земля не виходила за межі громади, а селянин, який залишив громаду, втрачав права на землю.

У Законах Хаммурапі достатньо розроблено договірне право. Договори укладалися у письмовій формі або в усній, при свідках. Суб'єктами правочинів могли виступати тільки повноправні особи (правочини з особою, що перебувала у рабській чи патріархальній залежності, вважалися недійсними).

Закони Хаммурапі не передбачали такі види договорів.

1) Договір купівлі-продажу. Він ще не відокремився від договору міни, оскільки ціна призначалася не тільки у сріблі, а й у хлібі чи іншому майні. Купівля здійснювалася при свідках, і продавець мав був гарантувати, що він є власником речі. В противному разі правочин розглядався як злочинство та карався смертю.

2) Договір позики. Закони Хаммурапі встановлювали максимальні розміри відсотків (20% у сріблі та 33,5% у натуральній позиці). Кредитор, який перевищував цю норму або якого викривали у шахрайстві, втрачав право на повернення позики. У забезпечення позики голова родини міг віддати у заручники чи боргове рабство членів родини або рабів. Заручник знаходився у кредитора до повернення боргу. Боргове рабство обмежувалося трьома роками, з плином яких борг вважався повернутим, а боржники звільнялися.

3) Договір житлового найму. Господар, який потребував звільнити помешкання раніше строку, втрачав право на отримання оплати.

4) Договір особистого найму. Закони Хаммурапі встановлювали розміри оплати різних видів робіт ремісників, будівників, човнярів, лікарів.

5) Договір зберігання укладався при свідках. Відмова від нього породжувала обов'язок відшкодування збитку в подвійному розмірі.

6) Договір оренди. Орендатор був зобов'язаний оброблювати землю, вносити плату за договором у 1/3 чи 1/2 врожаю (якщо врожаю не було, то розрахунок здійснювався на підставі врожаю у сусідів)

7) Договір доручення. Укладався між тамкаром та дрібним торговельним агентом – шамаллум і передбачав передавання товарів або грошей для отримання торговельного прибутку.

8) Договір товариства. Припускав сумісний внесок грошей з метою отримання прибутку. Прибутки та збитки ділилися навпіл.

Закони Хаммурапі розрізняли зобов'язання з договорів та через заподіяння шкоди. Порушення умов договору тягло за собою або кратне відшкодування, або втрату наданих за договором грошей чи майна. Заподіяння шкоди іншій особі чи чужому майну породжувало зобов'язання відшкодувати збиток. Передбачалася відповідальність за небдало виконані роботи.

5.4. Злочини і покарання за Законами Хаммурапі

Під злочином у Законах Хаммурапі розумілися порушення традиційного порядку, заподіяння збитків особі, майну. У них відсутня відмінність між приватноправовим правопорушенням (деліктом) та злочином. Злочин називався гріхом. Перелік гріхів у вавилонській релігійній книзі «Шурпу» та перелік злочинів у Законах Хаммурапі збігалися. З'являється розуміння обставин, що пом'якшували та обтяжували злочин. Закони наводять відмінності між умисними та неумисними злочинами. У певних випадках досить було принести клятву, аби довести відсутність наміру, хоча це не завжди пом'якшувало покарання. Наприклад, неумисне нанесення рани у бійці каралося тільки сплатою послуг лікаря. Лікарю ж, який зробив невдалу операцію, відрубали кисть руки. Присутнє розуміння співучасті (приховування, пособництво). Суб'єктом злочину виступала будь-яка людина, включаючи рабів.

Класифікація злочинів:

- 1) злочини проти особи: вбивство, покалічення, образа словом чи дією, наклеп, псевдосвідчення;
- 2) майнові злочини: крадіжка, грабіж, заподіяння збитку чужому майну (включаючи рабів);

3) злочини проти родинних підвалин: перелюбство, кровозмішення, згвалтування, порушення синівського обов'язку, підміна або крадіжка дитини.

У Законах Хаммурапі існує система правових привілеїв – міра відповідальності залежала від соціального і родинного статусу, статі злочинця та потерпілого. За аналогічний злочин раб та вільний несли різне покарання (якщо вільна людина сплачував штраф, то до раба застосовувалося покалічення). За злочини проти авілум карали тяжче, ніж стосовно мушкенум. Покарання за Законами Хаммурапі характеризувалися жорстокістю. Часто вони застосовувалися за принципом таліону - відплата відповідно подіяній шкоді («око за око»). В основному в Законах Хаммурапі проводиться принцип індивідуалізації покарання, хоча в окремих випадках зберігся принцип кругової поруки, який бере початок від родового устрою. Наприклад, якщо грабіжника не було схоплено, то громада відшкодовувала викрадене на його території майно.

Система покарань:

- 1) смертна кара (спалення, утоплення, саджання на кіл);
- 2) покалічення (відрізання вуха, язика, пальців, рук та ін.);
- 3) вигнання із громади;
- 4) штрафи (накладалися не тільки за заподіяння збитку майну, а й за образу словом чи дією, нанесення тілесних пошкоджень мушкенум).

У Законах Хаммурапі широко застосовувався принцип таліону, тобто буквально «воздаяння рівним». Так, якщо винуватий завдав шкоди сину людини, то карається відповідно син винуватого. З погляду сучасного права це безглуздо, але у давнину діти розглядалися як майно батька, і збиток виливався у збиток.